УДК: 827.512.154.

МУРАТОВА С. С.
КНУгш. Ж. Баласагына, Бишкек
MURATOVA S. S.
J.Balasagyn KNU, Bishkek

ТОКТОГУЛ ЫРЧЫ -XIV-XV КЫЛЫМДАРДА ЖАШАГАН ИНСАН

Токтогул ырчы - выдающийся поэт-импровизатор XIV-XV веков

Toktogul urchy - an outstanding poet-improviser of the 14th-15th centuries

Токтогул ырчынын “Манас” эпосуна кошкой салымы, анын твкмвлук онеру, ал тууралуу Тоголок Молдонун жазып калшырганы, исламга каршы ырдап, шагдырынын кейиштуу аяктаганы тууралуу жазылган. Эл ичинде ушул кезге чейин айтылып келе жаткан олуялыгы, квсвмдугу тууралуу легендалар айтылат.

Урунттуу создор: *Кыргыз элдик фольклор; уламыш, интервью; "Манас" эпосу; Токтогул Ырчы; акын; Тоголок Молдо; мажбурлап исламдаштыруу, эс сактоо;олуя; нускама урпактары*

В настоящей статье на основе изучения произведений Токтогула ырчы и интервью его земляков автором описан поэтический вклад Токтогула ырчы в эпос “Манас”, его импровизаторская деятельность, трагическая судьба, поэтические выступления против насильственной исламизации кыргызов, а также роль Тоголока Молдо в сохранении памяти об этом великом акыне. Также описаны его пророчества и мудрые наставления потомкам.

Ключевые слова: *Кыргызский фольклор; легенды, интервью; эпос “Манас”; Токтогул ырчы; акын-импровизатор; Тоголок Молдо; насильственная исламизация кыргызов сохранении памяти; пророчества; наставления потомкам.*

Annotation: *this article describes the contribution of poet Toktogul to the epic "Manas", his improvisational activities, his distressing fate and his singing against Islam, as well as information about him, left from Togolok Moldo. His prophecy and wisdom were also described.*

Keywords: *Kyrgyz folklore; legends, interviews; the epic "Manas"; Toktogul irchy; akyn-improvisator; Togolok Moldo; forced Islamization of Kyrgyz, preservation of memory; instructions to descendants.*

Токтогул ырчы Баткендеги Кара-Бак айылында туулуп, саруу уруусундагы элде жашап еткен. Болжол менен Х1У-ХУкылымдарда жашап, емуру ушул кунге чейин ацыз болуп, легендага айланган инсан. Ал оз доорундагы белгилуу инсандар: Токтомуш хан, Жаныбек хан, Кет Буа, Асан кагы, Жээренче чечен, Толубай сынчы менен бир доордо узонгулош жашап еткен. Ошондуктан, эл ичинде “Токтогуддай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол” деген лакал сез жашап келе жатат. Бул сезду эл кадимки демократ акын Токтогул Сатылганов деп элестетишет. Жок, ал 1960-жылы туулган акын. Экее тец эл ичинде белгилуу акын болуп, ысымдары да окшош болгондуктан гана ошондой кабыл алышып калган. Ал экеенун аралыгы кеминде беш кылымды тузет. Биз эч качан белгилуу инсандарды чаташтырбашыбыз керек. Экее тен текме акын болгондуктан гана азыркы муундарыбыз ушундай чаташтырууга барышат.

Тоголок Молдо фольклор жыйноочу катарында 31 манасчынын чыгармачылыгын даректеп, тизмектеп жазып калтырган. Эгерде Тоголок Молдо мынчалык маалымат калтырбаганда, азыр бизге Токтогул ырчы тууралуу эч кандай жазма дарек жок болуп, балким Токтогул ырчыны билбей деле калмакбыз. Далай белгилуу инсандар элде саны жок, кумда изи жок болуп калып кетишкендей. Бирок, Токтогул ырчынын атагы бугунку кунге чейин эл ичинде ацыз болуп келе жаткандыгы кызыктуу. Буга далил катары экс депутат Арзыбек Бурхановдун жургузген иштери, Токтогул ырчыга арнап атайын ордо уюштуруп, эл ага таазим кыльш келе жаткандыгы. Кумбезуне барып, кан чыгарып турушат. Бирок, ез тукумун улаган балдары артында калган эмес. Кара-Бактыктар аны “олуя” деп да аташкан. Анын олуялыгына ошол учурда эл анчейин маани бербегендиги айтылат. влеер алдында бийик тоодон карап туруп, минтип айткан экен “...Ох, хо-о, бул уйлерду кара, бир мезгилде ушул сейрек уйлер туташкан айыл болоор, тамдын башына чыккан улак секирип ойноп журуп, эн акьфкы айыл Саксарайдан барып тушеер” (Айылдашы Шакирова Махабаттын айтымында).

Дагы бир олуялыгы ал езунун сеегун айылынын жанындагы езгечеленуп турган тоого койгула, бир мезгил келет, кара-бактыктардын ит аягынан бери мис (жез) болоор. Эли бакубат жашап, байышатдеген (Айылдашы Шакирова Махабаттын айтымында). Бирок айылдаштары анын айтканын аткарышпай, езу керээз кылган тоого сеегун койбой,

айылдагы эле мурзеге коюп салат. Бирок, эл сеегун алып баратканда езу койгула деген тоого жеткенде табытты кетеруп бараткандардын колунан кокусунан табыт тушуп кетет. Эл кайрадан кетеруп, табытты мурзеге алып женешет. Ал олуя болгондуктан денесинен жаны чыкса да сеегу езу айткан тоого коюлбаганын сезип, табыт ошондуктан кулап кеткен -деп, айтылып калды эл ичинде (Айылдашы Шакирова Махабаттын айтымында). Токтогул ырчынын сеегун жашьфып келээр менен Тажикстандагы жакын досу келе жатса, алдынан апапак кийимчен Токтогул ьфчы езунун минип журген ак эшегин минип баратканын керет. Досу каякка баратасыз?-деп сураса:-мен таарындым, эми келбейм-деп айтат. Тажикстандык досу Токтогул ьфчынын кечесунен етуп баратса, негедир Токтогул ырчынын уйунде келсе, короосунда эл кутуреп кеп. Бул эмнеси?- деп элден сураса, Токтогул ьфчыны жацы эле коюп келишкендигин айтышат. Анда тажикстандык досу тан, калып ээ, туугандар мен азьф эле жолдон учурашып келдим го, негедир ак кийимчен, кадимки минип журген ак эшегин минип: мен таарындым, айылдаштарыма-деп айтты го дейт. Эл тац калат, короодон караса минип журген ак эшеги да ордунда жок. Мурзесуне барса, мурзесу ачык, Токтогул ырчынын сеегу коюлган мурзе бош турат. Элдин баары бул окуяга абдан тац калышат, езу айткан керээзин аткарбай коюшкандыгына ошондо эле екунушет (Айылдапш Арзыбек Бурхановдун айтуусу боюнча). Кара-Бак айылы ошол мезгилде Рават-Каваш деп аталган. Бул тажик тилинде Жашыл-Дарбаза деген маанини тушундурет.

Рават-Дарбазанын ацызы эл ичинде кеп айтылат. Ошол дарбазанын ацызы менен кошо Токтогулдун ацызы да эл ичинде айтылып келет. Токтогул ырчы менен кошо замандаш жашаган дагы бир атактуу инсан -Толубай сынчы болгон. Экеену тец ацыз кылган эл “Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол”-деп айтып калышкан. Бирок, ушул кезде эл демократ акын Токтогул Сатылгановду элестетишет. Экеенун аралыгы кеминде беш жуз жылды тузуп турат. Ошондуктан бул лакал сез болжол менен XIV-XV кылымдарда жашаган инсан [1.22.]экендигин окуурмацдарга жана илим изилдеечулерге тактап кетуу максатында ушул макала жазылып отурат. Токтогул ырчынын бирге журген замандаштары Жаныбек хан, Толубай сынчы, Асан кайгы, Жээренче чечен, Кет Бука, Батина эшендер болгон. Бул инсандар бир доордо бирге жашашып, кьфгыз элинин маданиятын кетеруп, кайра бир мезгилде дуйнеден етушкен. Бирок азьфкы кыргыз эл жомокторунда, фольклордук чыгармалардын туп пайын туптешуп кетишкен тарыхый инсандар болуп калышты. Саяпкерчилик этнографияны биз Толубай сынчыдан улам билип калдык. Сез енерун, чечендикти Жээренче чеченден, табият менен гармониялуу жашоону Асан Кайгыдан билсек, Кет Букадан Чынгызхандын баласы Жоочунун елумун колуна комуз алып угузганын, кьфгыз элинин маданиятынын энциклопедиясы болгон “Манас” эпосун кайрадан жандандырып кеткен Токтогул ьфчыны кайгылуу буткен тагдырынан кабардар болуп турабыз. Демек, бул асылдар кьфгыз элинин ошол доордогу нукуралуулун дагы бир дацазалап етушкен инсандар. Ушундай асылдар гана элди эл кылып, Ала-Тообузду душмандардын сактап, байьфкынын нарк-деелетун учтан-тупке улаган инсанлдар деп белгилеп кетууге милдеттуубуз. Ошон учун элдин эл болуп сакталып келе жаткандыгынын табигый сьфы ушунда болгондур.

Жогорудагы маалыматтарга таянып, мисал келтисек, Токтогул ырчы Жаныбек хандын тушунда жашап, замандаш, узенгулеш болушкан. Ал эми тарыхый булактарда Жаныбек хан 1341-1357-жылдары Алтын Ордону бийлеген [1.22.]. Кайрадан тарыхый маалаыматтарга таянсак, Аксак Темирдин тушунда 1336-1405-жылдары кьфгыздардын Моголистан мамлекетине карап турганы белгилуу. Аксак Темирдин баш кесээри Кудаян тууралу эл ичинде абдан кеп ацыз кептер калган. Мисалга лсак:

Кудаяндын тушунда куурап калдык, Кургуч
баштуу кожону туурап калдык (Деелет Сьщыков манасчыдан алынды) деп ьфдаса, Токтогул
ырчынын:

Эшегин го токуйбуз, Намазын кантип окуйбуз [3.2.]- деген ыры учун исламга каршы ьф чыгарып журет деп, Токтогул ырчынын Кудаян баш кесээр айылдан колу-бутун кишендеп, айдап барып, Самарканддагы орго салган экен. Мен езум ошол Самарканддагы орду 1978-жылы турист катары керуп келдим эле. Тагдьфыма ошол кезде орго салынган инсан женунде жазасын деп айтып койгон экен, эми минтип, Токтогул ырчынын тагдьфы ошо ордо кантип кордолгонун элестетип, жазып жатам. Бир мезгилде ордон Токтогул ьфчыны алып чыгып, чогулган элге: кимде ким исламды кордоп, ашкерелеп ырдаса, моминтип дарга асылат. Эл алдында айтаар сезун болсо айтып кал!-дегенде, Токтогул ырчы эч тайманбай ажалга тайманбастан тике карап:

"блтурсен елеерум бар,
Элбеечу енерум бар.
Астьфсац денем калаар,

Ырларым оттой жанаар" [1.22.] -деп ырдаган.- Сеегун эч ким кембесун, кимде ким сеегун кемем деп алып кетсе, ал кошо кемулет-деп элге жарыя кылып, сеекту карга, кузгун чокуп турсун учун тарп катары ээн челге суйретуп салат [1.23.]. Аксак Темирдин жардыгынан корккон эл, кундузу сеегун жакындары алып кете алышпай, тун катып, Токтогулдун айылдаштары сеекту айылына алып барып, уй-булесуне жашьфуун угузушуп, кара эчки союп, кара ашын берген экен[1.23.]. Эгерде Тоголок Молдо эл ичинен жыйнап, темендегудей ьф саптарын жазып койбогондо, бизге Токтогул ьфчы тууралуу маалымат жетмек эмес.

"...Ырамандын сонунан,
Иши келип онунан,
Элден таап нускасын,
Арбытып айтып кыскасын,
Токтогул ьфчы ьфдаган.
Толубай сынчы сындаган.
Токтогул ьфдап турганда,
Калктын баары тындаган.
Керуп туруп кез менен,
Жомок кылып сез менен.
Ырамандын ырчы уул-
Жомокчунун башчысы ,
Баарын тизген Токтогул-

Бул жомоктун ачкычы [1.23.] Токтогул ьфчынын "Манас" эпосуна кошкон салымы зор болгондугун ушул ьфдагы "Бул жомоктун ачкычы" деген баа менен берилиши бекеринен эместир. Анткени исламдын таасиринен манасчыларыбыз аргасыз "Манас" дастанын сактап калуу максатында, исламды кошуп айтып, айла таап сактап калууну кездешкенун айтышса, Токтогул ырчы кез керунее исламды ашкерелеп ьфдап, коркпостон, тайманбастан эле "Манас" дастанын сактап калгандыгын, тайбастыгын, еткурлугун белгилеп кетууге болот. Тарыхыбызда дегеле басып еткен жолубузда, ислам динин мынчалык ачык ашкерелеп ьфдаганды башка акындардан жолуктуруу мумкун эмес.

Фин элинин фольклорчусу Эллиос Леннорд "Колевалону" эл ичинен кьщьфып журуп чогултуп, кайрадан тизмектеп системага салып чыкса, кьфгыздан Токтогул ьфчы "Манастын" ар бир эпизодун системалаштьфып, кайрадан кебейтуп, арбытып ьфга салып чыккан деп айтылат. Ал езунун кыска жана нускалуу емурунде, ете чон тарыхый дастаныбызды жандандьфып кетти. Текмечулук енеру менен дацазалангандьпстан, тарыхта манасчы деген эмес, ырчы деген ат менен калган. Себеби, анын ар бир теккен ыры ташка тамга баскандай так, поэтикалуу болгон чыгаар. Ощон учун "Манаска" даай алып, аны улаган. Эл ичинде жазмакерлер анын ошондогу нешерлеп, жамгьфдый теккен ырларын жазып калтьфганда, ете чоц баалуу эмгек болоор эле. Тилекке каршы, ошол эмгектери сакталып калбаганы екунучтуу.

Айкелдун барында Бакай бабабыздын буйругу менен Манас баатьф менен узенгулеш боддуцар, жоону бирге жооладыцар, доону бирге дооладыцар, баатьфдын баатьфдыгын дацазалап ьфга салгыла. Болбогонду бодду деп, ашыра айтып койбогула-деп, чоролорунун бири Ырамандын ьфчы уулуна дайындаса, кийинки XIV-XV кылымдарда "Манас" дастанын кайрадан жандандьфып, арбытып айткан бул легендарлуу Токтогул ьфчы болгон. Ошондуктан, ар бир кылым сайын кийинки манасчыларыбыздын муундары улап кетишинен улам, дастаныбыз узулбей эл ичинде жандуу енугуп келе жатат.

Пайдаланылган булактардын тизмеси

1. Манасчылар / Тузген Т. Бакчиев: Республикалык “Манас” жаштар ордосу-Б:. “Кут-Бер” 2012. 22-24-66.
2. Манас энциклопедия. Кыргыз энциклопедиясынын 1-т.-Башкы редакциясы “Мурас” илимий пропагандалык ишкер долбоору. Бишкек. 1995.
3. Манас энциклопедия. Кыргыз энциклопедиясынын 2-т.-Башкы редакциясы “Мурас” илимий пропагандалык ишкер долбоору. Бишкек. 1995.
4. “Манас” Саякбай энниклопедиясы. / А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында.-Б: “Принт Экспресс”, 2016.-1260 б.

Рецензенты: Мусаева В. *- доктор педагогических наук, профессор КГУ им. И. Арабаева*

Байгазиев С. О. *- доктор педагогических наук, профессор Кыргызско-Российской академии образования*